

АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОГО ВИМІРУ ПРОЯВІВ ЗБРОЙНОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»

У статті розглянуто значення, специфіку інформаційного наповнення та методологію використання архівно-слідчих справ з фондів Галузевого державного архіву служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, створені в ході розслідувань діяльності арештованих органами держбезпеки СРСР українських вояків німецьких добровольчих формувань армії та поліції.

Ключові слова: Друга світова війна, джерелознавство, колабораціонізм, архівно-слідчі справи, ГДА СБУ, ЦДАГОУ.

Попри величезні історіографічні надбання у справі дослідження історії Другої світової війни, робота дослідників у даному напрямку триває, і надає все глибші та ґрунтовніші фактичні та узагальнені матеріали з даної проблематики. Почасти такий стан справ зумовлений відкриттям нових, раніше не опрацьованих дослідниками джерельних масивів, що доповнюють або й докорінно змінюють уявлення про досліджуваний предмет. Чи не найбільш вагомою, як і найбільш суперечливою серед означених груп джерел стали архівно-слідчі справи радянських каральних органів, що частіше стають як базою для нових студій із вітчизняної історії, так і предметом досліджень архівістів. Специфіка, значення та методологія їх використання стали предметом наукових конференцій, дисертацій та розвідок, у яких, природно, виявлено провідну роль цього типу джерел у дослідженні саме репресивної політики радянської влади¹. В даній статті буде розглянуто їх цінність у соціально-орієнтованих дослідженнях історії України періоду Другої світової війни, зокрема — проявів збройного колабораціонізму місцевого населення на окупованих нацистами територіях.

До появи цієї групи джерел основною базою для здобуття індивідуальної інформації щодо соціального складу колабораціоністських формувань ставали документи німецького походження та мемуарна література. Ґрунтовані на них праці ввели в обіг найпоширеніші узагальнення щодо соціальної бази, мотиваційних засад та обставин служби добровольців. На Заході таким штампом є сприйняття учасників допоміжних формувань німецької армії та поліції, як «ідейних антибільшовиків» і антисемітів, а на пострадянському просторі — як націоналістів, кримінальників, ображених на радянську

владу (розкуркулених та репресованих), і лише частково — примусово мобілізованих полонених.

Хибність та умовність таких узагальнень обумовлювалась вадами самих джерел. Мемуари колишніх колаборантів, написані в повоєнних умовах засудження всього, пов'язаного із злочинним нацистським режимом, часто носять самовиправдальний характер, і тому вибіркові у подачі фактичних даних, що залишає слід у ґрунтованій на них літературі. Так, апологетична праця «Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944»², створена на матеріалах особистих архівів та спогадів учасників 115-го і 118-го батальйонів допоміжної поліції (шущманшафту), просто уникає розгляду контроверсійного питання ролі добровольців у спаленні села Хатинь, про що часто згадує відповідна література пострадянського простору. А узагальнення щодо соціального складу «куреня» хибують через апріорну заполітизованість підходу.

Не менш вагомими системні вади характерні і для індивідуальних матеріалів німецького походження щодо добровольців. Так, американський історик Мартін Дін зробив спробу аналізу соціального складу місцевої поліції окремо взятого району, базуючись на їх анкетних даних, поданих до нацистських органів влади при вступі на роботу³. Однак у нашому розпорядженні є маса прикладів подання у даних матеріалах свідомо викривленої інформації, спрямованої на уникнення репресій нової влади, покращення соціального статусу свого і своєї сім'ї, та елементарного виживання. Тому, наприклад, ставали можливими парадоксальні ситуації, коли добровольчою ротою 552-го батальйону Вермахту на Сумщині керував батальйонний комісар РСЧА Г. Смориго⁴, взводом караульної сотні у Харкові — євреєм Ю. Бейч⁵, а вахкомпанією у Білій Церкві — членом ВКП(б) з 1919 р. майор П. Грущенко⁶. Свого роду рекорд було встановлено у 8-му поліційному батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусі з місцевих поліцаїв і військовополонених, кожен з яких при вступі до частини здавав підписку по те, що не був членом більшовицької партії і її каральних органів. При цьому три із чотирьох командирів рот цього батальйону були комуністами і колишніми офіцерами НКВС⁷.

Виходячи з наведених обставин, архівно-слідчі справи з фондів Галузевого державного архіву служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, створені в ході розслідувань діяльності арештованих органами держбезпеки СРСР українських вояків німецьких добровольчих формувань армії та поліції, набувають особливої ролі.

Ці справи складені в різний час (з 1943 до середини 80-х років), і дуже відрізняються одна від одної. Слідство могло вестися щодо кожного добровольця окремо, або ж бути об'єднаним у групову справу (до 30 чол., що

служили в одному підрозділі). Кількість томів в справі може коливатись від одного до сорока, по 50–300 сторінок у кожному.

Структура і порядок систематизації матеріалів слідчих справ аналогічні описаним дослідниками справам кінця 20-х — 30-х рр., коли набули чинності кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси⁸. Здебільшого вони групувалися за такою схемою:

а) матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на обшук, протокол обшуку, квитанція про передачу на зберігання вилученого під час арешту, опис майна, анкета заарештованого, свідчення учасників щодо обставин затримання (в разі опору заарештованого);

б) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, особисті свідчення обвинуваченого, матеріали розслідувань діяльності інших службовців цієї частини чи підрозділу, постанови про висування обвинувачення, зміну міри запобіжних заходів;

в) документація, що була отримана на офіційні запити органів НКВС і НКДБ (МВС і МДБ/КДБ) у різні установи для встановлення особи та діяльності обвинуваченого, частин та підрозділів, в яких він проходив службу — акти, довідки, характеристики з місця проживання, роботи чи служби; матеріали додаткових слідчих дій на місцях боїв чи репресій проти населення; службові матеріали його зверхників та противників (у разі дій проти встановлених партизанських загонів чи частин РСЧА);

г) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо, матеріали слухань Особливої наради щодо репресій проти членів родини підслідного.

Цінність таких матеріалів, як історичних джерел, буває різною, і залежить зокрема, від часу здійснення слідчих заходів. Якщо слідство велося військовими трибуналами з'єднань Червоної армії під час бойових дій, то справи здебільшого невеликі за об'ємом, хибують на поспішність і поверховість проведення слідчих дій, а нерідко і нав'язують добровольцям додаткові звинувачення. За традицією 1937 р., їх у більшості випадків змушували визнати перехід на бік РККА (чи потрапляння в полон) з диверсійними чи розвідувальними цілями за завданням гестапо та абверу. Здебільшого добровольців засуджували до 10–25 років виправно-трудоих таборів за статтею 54-б КК УРСР («зрада батьківщини»). Однак, справи воєнного періоду часто насичені захопленими речовими доказами — оригінальними німецькими документами, фотографіями, службовою перепискою та наказами по підрозділу, у якому служив обвинувачений.

Коли ж слідство велося у наступні роки, особливо після 1953 р., до справи підшивалися допити численних свідків — товаришів по службі,

командирів, населення району дій даної частини, а також партизанів та червоноармійців, з якими підсудний в складі свого формування вступав у бойове зіткнення. Часто зустрічаються спеціальні довідки для підтвердження чи заперечення слів добровольців чи свідків. Вони бувають найрізноманітнішого характеру — аналітичні та розвідувальні з КДБ і МВС (стосовно окремих частин і вчинених ними злочинів), архівні (про театри бойових дій, партизанські та німецькі органи і формування), медичні (вивчення ран на тілі обвинувачених чи їх жертв), з матеріалів НДК (про вчинені масові злочини та руйнування), з попереднього місця роботи, служби чи проживання засуджуваного, тощо. Найповніше ж представлені свідчення самого обвинуваченого та очевидців, перехресні допити, очні ставки. Допити, особливо здійснені у післясталінські часи, здебільшого мають на меті виявити не тільки конкретні компрометуючі матеріали, але й весь масив інформації, яку здатен надати доброволець про своє життя та службу, з метою використання їх органами МВС і КДБ не лише в суді, але й у подальшій слідчій, аналітичній, розвідувальній та контррозвідувальній практиці.

Все це в комплексі дає щонайповнішу картину реальних обставин створення та діяльності окремих частин, їх національного і соціального складу, повсякденного життя та повоєнної долі солдатів та функціонерів.

Питання достовірності поданих у кримінальних справах даних напряму залежить від сумлінності виконання своїх обов'язків слідчими. Здебільшого, за наявності фальшивих даних, наведених підсудним для власного виправдання, чи нав'язаних слідчим для виявлення злочинних чи шпигунських дій, достовірну інформацію вдається вичленити за допомогою найпростішого порівняльного аналізу при співставленні кількох справ різних років провадження проти добровольців одного підрозділу.

Наприклад, серед масиву слідчих матеріалів, призначених передусім для внутрішнього, службового використання, трапляються наскрізь сфальшовані «показові» політичні справи.

Так, для компрометації діяча української діаспори, колишнього вояка 118 шугбатальйону Володимира Катрюка, було введено у науковий обіг «факт» спалення білоруського села Хатинь українськими шугманами із згаданої частини. В Мінську навіть було організовано показові процеси над колишнім командиром роти Олександром Мелешком і начальником штабу батальйону Григорієм Васюрою. Щоправда, судове засідання у справі Васюри показовим не вийшло, оскільки підсудний послідовно заперечував будь-які звинувачення свого батальйону у спаленні села і масових вбивствах⁹. Однак Мелешка слідчим вдалось зламати, і він визнав себе винним у спаленні Хатині. Статтю про цей «факт» було вміщено у збірнику «Невідворотна кара»¹⁰. Повністю матеріали справ ніде не публікувались, але згадки

про участь українських шуцманів у цьому та інших масових злочинах можна зустріти і в сучасній пострадянській історіографії.

Проте наявність матеріалів розслідування діяльності ще кількох десятків добровольців тієї ж частини, і суміжного 115 батальйону (фонд 5, справи №№ 65390, 65407, 65408, 65381, 65382, 6541, 23960 тощо) дозволяють відтворити історію частини ледве не по днях, і прийти до виважених висновків.

Іншим типовим моментом є спроба приховування інформації підсудним. Прикладом цього є справа проти колишнього шуцмана 51 охоронного батальйону О. Кукішева, який, попри наявність на руці стандартного есесівського татуювання, приховав службу в СС завдяки некомпетентності слідчого¹¹. Проте знову ж таки, співставлення низки подібних справ, дозволять висвітлити справжній шлях його підрозділу, і принаймні зробити висновок про правдивість чи хибність висновків слідства.

У деяких випадках, за умови сумлінної і системної роботи працівників радянських органів держбезпеки, саме архівно-слідчі справи стають джерелом унікальної інформації, що часто суперечить офіційно визнаним фактам. Наприклад, з матеріалів слідства щодо Івана Хитриченка, командира Київського партизанського з'єднання ім. Хрущова, впливає, що він протягом кількох місяців очолював підрозділ поліції в окупованому Києві і був засуджений до страти київським партійним підпіллям, як агент-провокатор нацистських спецслужб¹², за що отримав 10 років таборів по війні, проте після розстрілу Берії він був реабілітований і ці факти були забуті. Робота, проведена слідчим відділом КДБ при РМ УРСР на Сумщині, дозволила уточнити кількість жертв нацистських репресій проти цивільного населення за дії партизанів, внаслідок чого виявилось, що у матеріалах Надзвичайної державної комісії ці цифри завищені щонайменше вдвічі¹³. На Житомирщині слідчі старанно задокументували, що сільська поліція на місцях створювалась здебільшого не «фашистськими поплічниками» з апіорно злочинною карально-репресивною метою, а за наказом «нової влади» просто обиралась самими селянами на загальних зборах¹⁴. А на Волині службовці радянських органів держбезпеки ставили у провину деяким затриманим функціонерам німецької допоміжної поліції те, що вони не пішли у ліси боротись проти нацистів у лавах «банд УПА», як більшість їх товаришів, а залишились на службі окупантів до кінця війни¹⁵.

І щонайголовніше, накопичення індивідуальної інформації щодо маси рядових колаборантів надає можливість зробити певні висновки щодо соціального складу та мотиваційних засад участі місцевого населення у збройних структурах окупаційного режиму. Істориками вже зроблені поважні кроки, пов'язані, передусім, з дослідженням особових матеріалів учасників місцевих формувань за архівно-слідчими справами. В цьому ключі варто відзначити праці Венді Лауер та Олександра Прусина¹⁶.

В рамках здійснення власного дослідження автор даної статті здійснив вибірку матеріалів за архівно-слідчими справами ДА СБУ щодо 311 колишніх вояків добровольців різних частин і підрозділів німецької армії та поліції, дислокованих у райхскомісаріаті «Україна». Як показують опрацьовані дані, основу, а згодом — до третини їх чисельності становили люди, налаштовані антибільшовицьки або постраждали від радянської влади, але особливих симпатій і вірності гітлерівському окупаційному режиму вони не виявляли, а за певних обставин переходили на бік третьої сили (УПА, макі), чи навіть РККА. Решта 70% складалася з людей опортуністично настроєних, або тих, хто потрапив до лав добровольців під тиском зовнішніх обставин. Від третини до половини добровольців були активістами попереднього режиму, в тому числі комуністами і працівниками НКВД. Такий стан речей був наслідком того, що вступом до окупаційних формувань колаборанти не робили якогось політичного вибору, а вирішували передусім свої матеріальні та побутові проблеми.

Таким чином, ми доходимо висновку, що матеріали архівно-слідчих справ при відповідному критичному ставленні до них здатні розкрити багато невідомих сторінок історії України періоду Другої світової війни, розвінчати усталені міфологеми та стереотипи, дозволяють об'єктивніше підійти до вирішення дослідницьких проблем. Використання при роботі з ними текстового, порівняльного, структурного та інших методів, а також комплексне використання цих матеріалів разом з іншими джерелами гарантує високий рівень достовірності отриманої інформації.

¹ Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. — К., 1998; *Петровський Е.П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр. // Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2006; *Гранкіна О.* Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — К., 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 174–183.

² *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995.

³ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. — N.Y., 2000.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України). — Ф. 5, спр. 67102. — Т. 1, арк. 42–55, 208 зв.; Т. 2, арк. 46–47, 101–105, 141–144; Т. 4, арк. 138; Т. 12, арк. 137; Т. 19, арк. 171–179.

⁵ ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 63632, арк. 7–8, 17.

⁶ Там само. — Ф. 5, спр. 58418, арк. 1–5, 18, 42.

⁷ Там само. — Ф. 5, спр. 58980, арк. 32–33, 41 зв.

⁸ Гранкіна О. Назв. праця. — С. 174.

⁹ ГДА СБ України. — Ф. 68, спр. 10.

¹⁰ Неотвратимое возмездие // По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. — М., 1979. — С. 171–179.

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 28786, арк. 21, 118.

¹² Там само. — Ф. 5, спр. 46175 ФП.

¹³ Там само. — Ф. 5, спр. 67102. — Т. 11, арк. 185–189.

¹⁴ Там само. — Ф. 5, спр. 66889. — Т. 2, арк. 85–88; Т. 7, арк. 282.

¹⁵ Там само. — Ф. 5, спр. 57735, арк. 57, 80, 91.

¹⁶ Lower, Wendy. Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine. — Chapel Hill, 2005 (укр. видання: Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. — К., 2010); Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // Голокост і сучасність. — К., 2007. — № 1. — С. 31–59.

В статье рассмотрены значение, специфика информационного наполнения и методология использования архивно-следственных дел из фондов Отраслевого государственного архива службы безопасности Украины и Центрального государственного архива общественных объединений Украины, созданные в ходе расследований деятельности арестованных органами госбезопасности СССР украинских солдат немецких добровольческих формирований армии и полиции.

Ключевые слова: Вторая мировая война, источниковедение, коллаборационизм, архивно-следственные дела, ГДА СБУ, ЦДАГОУ

Given article considers a value, features of the informative filling and methodology of the use of archival-criminal cases from the funds of State Archive of Security Service of Ukraine and Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, created during investigations of activities of Ukrainian soldiers of the German volunteer formations of army and police, arrested by Soviet State security institutions.

Keywords: World War 2, sources, collaborationism, archival-criminal cases, GDA SBU, TsDAGOU